

आपस्तंब श्रौतसूत्रातील उद्धरण

Vijaya Valhe, Deccan College Pune.

प्रस्तावना - वैदिक यज्ञयागादि वाडमय जगातील सर्वात प्राचीन वाडमय आहे. आर्यांचा धर्म जाणून घेण्याचे साधन म्हणजेच हे वाडमय. भारतीयांच्या देश काल परिस्थितीप्रमाणे बदल झालेल्या उपासना पद्धतीत सामूहिक उपासनेचे अत्यंत विकसित स्वरूप म्हणून यज्ञयागादी कर्मांला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. उपासना करण्यापूर्वी अनेक सामूहिक व वैयक्तिक पूजापद्धती प्राचीन भारतात अस्तित्वात होत्या. त्यामध्ये नैसर्गिक शक्तींची पूजा हि महत्त्वाची उपासनापद्धती होती. त्यातही महत्त्वाची म्हणजे अग्नीची पूजा. या अग्निपूजेचे च विकसित स्वरूप म्हणजेच यज्ञ होय. प्राचीन आर्यांच्या जीवनात यज्ञाला महत्त्वाचे स्थान होते. यज्ञाच्या सहाय्याने आपल्या नित्य नैमित्तिक कामनापूर्तीसाठी प्राचीन आर्यलोक वेगवेगळ्या देवतांसाठी अग्नीत हविर्द्रव्य अर्पण करून यज्ञ करीत.

“ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः यागः”

अशी यज्ञाची अत्यंत समपर्क व्याख्या केली आहे. या यज्ञाचे स्वरूप आपल्याला संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके, व सूत्रग्रंथात पाहावयास मिळते. ऋग्वेद काळात यज्ञ ही पूजापद्धती अत्यंत सुलभ व सोपी होती. या तुलनेने यजुर्वेद व ब्राह्मणकाळात यज्ञाला एक वेगळेच स्वरूप प्राप्त झाले होते. ऋग्वेदकालीन मंत्रांचा यज्ञविधीत विनियोग करण्याचे मुख्य कार्य ब्राह्मणग्रंथानी केले. यज्ञविधीच्या अनुषंगाने काही दुर्बोध मंत्रांचा अर्थ सांगणे, त्या मंत्रांची विधींशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करणे हा ब्राह्मणांचा उद्देश होता. याकरिता अनेकदा अर्थवादाची मदत घेतली जाई. त्यामुळे ब्राह्मणग्रंथामध्ये यज्ञविधी सलगपणे वर्णन केलेला आढळत नाही. ब्राह्मणांची हि प्रकृती लक्षात घेऊनच की काय स्वशाखेनुसार यज्ञांचा क्रमवार व विस्तृत विधी सांगण्यासाठी सूत्रग्रंथांचा उगम झाला.

श्रौतसूत्रे : पाकसंस्थाः हविःसंस्थाः सोमसंस्थाः तथापराः । एकाविंशतिरित्येताः यज्ञसंस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ प्राचीन आर्यांमध्ये पाकसंस्था म्हणजेच गृह्ययज्ञ, हविःसंस्था आणि सोमसंस्था या यज्ञसंस्था अस्तित्वात होत्या. त्यातल्या हविःसंस्था आणि सोमसंस्था या दोन्ही प्रकारच्या यज्ञांचे वर्णन आपल्याला संहिता व ब्राह्मणग्रंथामध्ये दिसते. श्रुतींनी सांगितलेल्या ह्या यज्ञांचेच विस्तृत विवेचन ज्या ग्रंथामध्ये सापडते ते ग्रंथ म्हणजेच श्रौतसूत्र होय. आज उपलब्ध असलेली श्रौतसूत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत. ऋग्वेदाचे आश्वलायन श्रौतसूत्र आणि शांखायन श्रौतसूत्र तसेच यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय शाखेचे बौधायन श्रौतसूत्र, भारद्वाज श्रौतसूत्र, आपस्तंब श्रौतसूत्र, सत्याषाढ श्रौतसूत्र, वैखानस श्रौतसूत्र, वाधूल श्रौतसूत्र. मैत्रायणी शाखेचे मानव आणि वाराह श्रौतसूत्र. काठक शाखेचे काठक श्रौतसूत्र. शुक्लयजुर्वेदाचे एकमेव श्रौतसूत्र कात्यायन श्रौतसूत्र. सामवेदाच्या कौथुम शाखेचे लाट्यायन श्रौतसूत्र, राणायणीय शाखेचे द्राह्मयण श्रौतसूत्र, जैमिनीय शाखेचे जैमिनीय श्रौतसूत्र व अथर्ववेदाचे वैतान श्रौतसूत्र इत्यादि .

आपस्तंब श्रौतसूत्र हे कृष्ण यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेच असून त्यात 24 प्रश्न आहेत. हे प्रश्न पटल, कण्डिका व सूत्र या विभागांमध्ये विभागले असून इतर श्रौतसूत्राप्रमाणेच त्यात हवि व सोमयज्ञांचे वर्णन आलेले आहे. आपस्तंब श्रौतसूत्रकार ब्राह्मणवाक्यांचा आधार घेतो. तसेच तो प्रत्येक प्रसंगी निरनिराळ्या आचार्यांची मते उद्धृत करतो त्यापैकी काही मते स्वशाखीय तर काही परशाखीय आचार्यांची असतात. तसेच सूत्रकार एका विधीच्या लहान लहान क्रिया सांगताना मंत्रांचे क्रियानुरूप भाग करून विधी स्पष्ट करतो, लहान यजुर्मंत्रांची प्रतीके करणे शक्य नसल्यामुळे सूत्रकार पूर्णरूपातच मंत्र देतो. आप. श्रौ. सू.तील उद्धृत मंत्रांचा आणि उद्धरणांचा सखोल अभ्यास करणे हा प्रस्तुत निबंधाचा उद्देश आहे. सूत्रग्रंथात सूत्रकार प्रत्येक क्रिया सांगताना त्या क्रियेला अनुरूप मंत्र उद्धृत करतात. सूत्रग्रंथातील मंत्र पुढील प्रकारचे असतात. 1) **प्रतिक मंत्र**- स्वशाखांची उद्धरणे ही स्वशाखेच्या अनुयायींना स्वाध्याय परंपरेने माहिती असल्यामुळे ती प्रतीकपाठाने म्हणजेच मुखवट्याच्या स्वरूपात दिली जातात. उदा. 'प्रेयमगात्' तैत्तिरीय संहिता. I.1.2.1 हा मंत्र इधमकरणम् या विधीमध्ये यज्ञवेदीजवळ जातांना व परततांनाही म्हणतात. प्रतिकपाठाची अशी बरीच उद्धरणे आप. श्रौ. सू. त सापडतात. 2) **सकलपाठाने उद्धृत मंत्र** – सकलपाठ हा दोन कारणांसाठी दिला जातो i **परशाखेचे मंत्र** -स्वशाखेच्या ऋत्विजांना अनुयायींना परशाखेची उद्धरणे माहिती नसल्यामुळे सूत्रकार मंत्र प्रतीकपाठाने न देता संपूर्णपाठाने देतात म्हणजेच सकलपाठाद्वारे देतो. उदा. 'ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिसुतम् । स्वधास्थ तर्पयत मे पितृन् । आप. श्रौ. सू. I.10.3 पिण्डपितृयज्ञामध्ये वेदीच्या भोवती स्फ्यने एक रेषा आखली जाते. त्यावर पाणी ओततांना वरील मंत्र म्हणतात. हा मंत्र वा. सं.2.34 मधून उद्धृत केला आहे. आप. श्रौ. सू. हे तैत्तिरीयशाखेचे असल्यामुळे प्रस्तुत मंत्र सकलपाठात दिला आहे. सकलपाठाची बरीच उद्धरणे आप. श्रौ. सू. त आलेली आहेत. उदा. आप. श्रौ. सू. I.9.4; I.10.6. ii **सौत्र मंत्र**- सकलपाठ देण्याचा दुसरा संदर्भ म्हणजे सौत्र मंत्र. सौत्रमंत्र म्हणजे सूत्रकाराने स्वतः निर्माण केलेले मंत्र. सूत्रकार काही वेळा एखादा विधी वर्णन करतांना स्वशाखेतील किंवा परशाखेतील उद्धरणे न देता स्वतःच मंत्ररचना करतो. अशी उद्धरणे म्हणजेच सौत्रपाठ होय. उदा. आप. श्रौ. सू. च्या 1 ल्या प्रश्नात हविनिर्वाप हा विधी करण्यापूर्वी अपप्रणयन ही क्रीया सांगताना 'को वः प्रणयति सः वः प्रणयामि आप. श्रौ. सू. i.16.8 'हा मंत्र सांगितला आहे. प्रस्तुत मंत्र फक्त आप. श्रौ. सू.त सापडतो. हा सूत्रकाराने स्वतः केलेला मंत्र असल्यामुळे त्याला सौत्र मंत्र म्हणतात. iii **A** स्वशाखेच्या ब्राह्मणग्रंथातील सकलपाठाने उद्धृत केलेले मंत्र- आप. श्रौ. सू. तैत्तिरीय शाखेचे असून तैत्तिरीय ब्राह्मण देखील तैत्तिरीय शाखेचेच आहे. तथापि तैत्तिरीय ब्राह्मणातील काही मंत्र आपस्तंब सकलपाठाने उद्धृत करतो. उदा. इद्रामाहरण हा विधी सांगताना 'त्वया वेदिं विविदुः पृथिवी त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः अच्छिद्रं यज्ञं अन्वेषि विद्वानस्तया होतो सन्तनोत्यधर्मासान्' आप. श्रौ. सू. i.6.4 तै. ब्रा. III.vii.4.14 हा मंत्र म्हणून अध्वर्यु दर्भापासून वेद तयार करतो. प्रस्तुत मंत्र तैत्तिरीयब्राह्मणातील आहे. तरीही आप. श्रौ. सू.तकाराने सकलपाठ वापरला आहे. तैत्तिरीयब्राह्मणाची उद्धरणे सूत्रकार सकलपाठाने का देतो हा प्रश्न या मंत्रांचा अभ्यास करतांना उपस्थित होतो. iii **B** ब्राह्मणग्रंथातील उद्धरणे – एखादी क्रिया करतांना ती क्रिया योग्य आहे हे दाखवून देण्यासाठी श्रौतसूत्रकार ब्राह्मणग्रंथांचा दाखला देतात आपल्या मताला पुष्टी देणारी ब्राह्मण ग्रंथातील वाक्ये उद्धृत करून श्रौतसूत्रकार त्या वाक्याला 'इति विज्ञायते' किंवा 'इति उक्तम्' असा वाक्यांश जोडतात. उदा. 'यं कामयेतापथुः स्यादित्यपर्णा तस्मै शष्काग्रामाहरेदपथुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णा तस्मै बहुशाखाम् आहरेत्पथुमन्तमैवैनं करोति इति विज्ञायते' आप. श्रौ. सू. I.1.9; तैत्तिरीय ब्राह्मण III.ii.1.2 वरील वाक्यांश शाखोपगूहन या विधीच्या संदर्भात

येतो.तसेच आप. श्रौ.सू. i.10.11; i.14.9; i.2.11.यप्रमाणेच 'इति उक्तम्' हा वाक्यांश जोडलेली उद्धरणेही आढळतात.उदा. न गतश्रीः महेन्द्रं यजेत। त्रयो वै गतश्रियः इति उक्तम् आप. श्रौ.सू. i.14.9. C इतर आचार्यांची मते – नामनिर्देश केलेले आचार्य. स्वतःच्या मताला पुष्टी देण्यासाठी किंवा मतभिन्नता दर्शविण्यासाठी आपस्तंब काही आचार्यांची मते त्यांचा नामनिर्देश करून उद्धृत करतो. उदा. पुनराधेयमित्याशमरथ्योऽग्न्याधेयमित्यालेखन आलेखनः आप. श्रौ.सू. v.29.14.नामनिर्देश न करता उल्लेखिलेली मते - आपल्या मताहून भिन्न मतांचा विचारही आपस्तंबाने केला आहे. मंत्रांचा किंवा क्रियांचा विकल्प दर्शविण्यासाठी इतर आचार्यांची मते आपस्तंबाने उद्धृत केलेली दिसतात. विकल्प सांगून झाल्यावर त्या वाक्याला 'इति एके' असा वाक्यांश जोडण्याची श्रौतसूत्रकारांची पद्धत आहे. आप. श्रौ.सूत्रकारही याला अपवाद नाही. उदा. 'न यमाय जुहोति इति एके' आप. श्रौ.सू. i.8.4. हे उद्धरण पिण्डपित्यज्ञाचा विधी सांगताना उद्धृत केले आहे. इतर देवतांप्रमाणे यमाला पिण्ड द्यावा किंवा नाही असा विकल्प इथे सुचविला आहे

निष्कर्ष व महत्त्व - आप. श्रौ.सू.तील मंत्रांचा आणि उद्धरणांचा अभ्यास पुढील प्रश्नांना दिशा देऊ शकतो. आपस्तंब श्रौतसूत्रावर इतर कोणत्या शाखांचा प्रभाव आहे. कोणत्या शाखा आपस्तंबाच्या परिसरात होत्या याची माहिती मिळण्यास मदत होईल. कोणत्या विधींसाठी आपस्तंबाने सौत्रमंत्र निर्माण केले आहेत. ते निर्माण करण्याची गरज सूत्रकाराला का भासली असेल. सौत्रमंत्रांच्या विश्लेषणातून आप. श्रौ.सू. चा इतर श्रौतसूत्रांशी असलेला संबंध निश्चित करता येईल. आपस्तंब श्रौतसूत्रातील मंत्रांच्या जागी इतर श्रौतसूत्रे कोणते मंत्र वापरतात. तैत्तिरीयब्राह्मण हे तैत्तिरीयशाखेचेच आहे , तथापि तैत्तिरीयब्राह्मणातील मंत्र सूत्रकार सकलपाठात देतो या मागचे कारण काय असावे. आप. श्रौ.सू.तील उद्धरणे व इतर श्रौतसूत्रातील उद्धरणे यांचा तूलनात्मक अभ्यास करण्यास मदत होईल

संदर्भ सूची :

Primary Sources

- i) Dharmadhikari T.N.(ed)(1981) Taittiriya Samhita with the commentaries of BhattaBhaskara and Sayana(vol.1.-4;& 5) poona: Vaidika Samshodhan Mandal
- ii) Caland.W(ed)(1907) Baudhayana Srauta Sūtra(Vols.iii.,vols.1913): Calcutta Asiatic Society
- iii) Caland.W(ed)(1941) Vaikhanasa śrauta Sūtra, Calcutta; Royal Asiatic Society of Bengal.
- iv) Kashikar.C.G.(2003)Baudhayana śrauta Sūtra: vol.i.ii.iii.iv, New Delhi: Indira Gandhi National Centre for Arts, & Motilal Banarasidas
- v) Garbe Richard (ed) 1882-1902-1983) Apastamba śrauta Sūtra Vol.i-iii(originally published in bibliotheka Indika) Calcutta: Munshiram Manoharlal Publishers
- vi) Pushpendra Kumar(ed)(1998): Taittiriya Brahmana(3 vol): Delhi: Naga Publication.vii) Shastri A. Chinnaswami(Ed)(1995) Apastamba śrauta Sūtra with Dhurtaswamibhashya Baroda: Oriental Institute.
- viii) Shastri Premnidhi (ed)(1966) Jaiminiya śrauta Sūtravṛtti New Delhi: International Academy of Indian Culture.

Secondary Sources

1. Bloomfield Maurice 2000: Vedic Concordance Reprint: Delhi: Motilal Banarasidas.
- 2.Caland. W(tr)(1921) Das Srauta Sūtra Des Apastamba Vols. i-iii, Gottingen and Leipzig(1921):II & III Asterdam Acad.1924:1928: Reprint Wiesbaden(1969).
- 3.Devadhar S.K.Sukla Yajurveda (tr)(1903) Pune: Prasad Publication
- 4.Deshpande Maitreyee(tr)(2008) The Shatapath Brahmana(iv.vols) Delhi: New Bharatiya Book
- 5.Fushimi Mokoto(1998) Electronic Journals of vedic Studies; (EJVS)4-1 (p.p1-19)
- 6.Gonda Jan(1977): The Ritual Sūtras: WIESBEDEN: OTTO HARRASSOWITZ.
- 7.Griffith Rulf T.H(tr) (1899) The white Yajurveda. Banaras (printed & Published by).e.g.LaZarus.
- 8.Kashikar C.G. Srauta Kosa (Sanskrit Section) (Vols.I.II.1958-1970) English Section (R.N.Dandekar) (Vols.I.II.1958-1962): Encyclopaedia of Vedic Sacrificial Ritual;Poona
- 9.Kashikar C.G.(1968) A Survey of the śrauta Sūtras.